

Sungur Savran

Lisans eğitimini siyasal bilim, doktorasını iktisat dallarında yaptı. 1973-83 arasında İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nde önce asistan, daha sonra yardımcı doçent olarak görevde bulundu. 1983'te YÖK'ü ve 1402 sayılı yasaya dayanılarak çeşitli öğretim üyelerine işten el çektirilmesini protesto ederek üniversitedeki görevinden ayrıldı. Değişik zamanlarda yurtdışında çeşitli üniversitelerde araştırma ve misafir öğretim üyeliği yaptı. Birçok sendikanın işçi eğitim programlarına ve kitle örgütlerinin eğitim faaliyetlerine eğitmen olarak katkıda bulundu. *Yapıt, 11. Tez, Sınıf Bilinci* dergilerinde yayın kurulu üyeliğinde bulundu. *Özgür Gündem* geleneğinde yayınlanmış çeşitli gazetelerde uzun süre düzenli köşe yazıları yazdı (1993-2004). Son yıllarda İstanbul Okan Üniversitesi'nde çeviri dersleri vermektedir. *Gerçek* gazetesinde köşe yazarı, *Devrimci Marksizm* dergisinin yayın kurulu üyesi, Devrimci İşçi Partisi Genel Başkanıdır.

Yayınlanmış kitapları şunlardır:

Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri-1 (Kardelen, 1992; Yordam Kitap, 2010, 2011, 2016 ve 2022).

Avrasya Savaşları (Belge Yayınları, 2001).

Kod Adı Küreselleşme (Yordam Kitap, 2008, 2011, 2022).

Üçüncü Büyük Depresyon (Yordam Kitap, 2013, 2022).

Marksistler Cilt I: Teori ve Pratik Birliğine Doğru (Yordam Kitap, 2022).

Marksistler Cilt II: Sosyalizmin Enternasyonalizmle Sınava (Yordam Kitap, 2022).

Dünya Kapitalizminin Krizi (Nail Satlıgan ile birlikte, der., Alan Yayıncılık, 1987; Belge Yayınları, 2009).

Kapital'in İzinde (Nail Satlıgan ve E. Ahmet Tonak'la birlikte, Yordam Kitap, 2012).

Marksizm ve Sınıflar (Kurtar Tanyılmaz ve E. Ahmet Tonak'la birlikte, der., Yordam Kitap, 2014 ve 2015).

The Politics of Permanent Crisis: Class, Ideology and State in Turkey ve The Ravages of Neo-Liberalism: Economy, Society and Gender in Turkey (Neşecan Balkan ile birlikte, der., Nova Science Publishers, 2002). Bu iki kitabın Türkçeleri 2004 yılında Metis Yayınları tarafından *21. Yüzyılda Türkiye* (2 cilt) başlığıyla yayınlanmıştır.

SUNGUR SAVRAN

ÜÇÜNCÜ BÜYÜK
DEPRESYON

KAPİTALİZMİN ALACAKARANLIĞI

“Covid-19’un Ekonomi Politikği”ni ele alan yeni “Giriş”le

Genişletilmiş ve Güncellenmiş
2. Basım

Yordam Kitap

Yordam Kitap: 198 • Üçüncü Büyük Depresyon • Sungur Savran
ISBN 978-605-4836-50-5 • Düzeltme: Tuğçe Turcan • Kapak Tasarım: Savaş Çekiç
Sayfa Düzeni: Gönül Göner • Birinci Basım: Kasım 2013
Genişletilmiş ve Güncellenmiş İkinci Basım: Ocak 2022
© Sungur Savran, 2013-2022; © Yordam Kitap, 2013-2022

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti. (Sertifika No: 44790)
Çatalçeşme Sokağı Gendaş Han No: 19 Kat: 3 34110 Cağaloğlu - İstanbul
Tel: 0212 528 19 10 • W: www.yordamkitap.com • E: info@yordamkitap.com
www.facebook.com/YordamKitap • www.twitter.com/YordamKitap
www.instagram.com/yordamkitap

Baskı: Pasifik Ofset (Sertifika No: 44451)
Cihangir Mah. Güvercin Cad. No: 3/1
Baha İş Merkezi A Blok Kat: 2
34310 Haramidere / İstanbul
Tel: 0212 412 17 77

SUNGUR SAVRAN

ÜÇÜNCÜ BÜYÜK
DEPRESYON

KAPİTALİZMİN ALACAKARANLIĞI

KORONAVİRÜSÜN EKONOMİ POLİTİĞİ

*Marx'ın sermayenin hareket yasalarına tuttuğu
göz kamaştırıcı ışığı en çok paylaştığım insana,
Marksizmi bir kuyumcu titizliğiyle,
ustalığıyla, maharetiyle işleyen
40 yıllık arkadaşşıma, yoldaşıma*

Nail Satlıgan'a

(3 Temmuz 1950 - 28 Nisan 2013)

İÇİNDEKİLER

İKİNCİ BASIMA ÖNSÖZ	13
İKİNCİ Basıma Giriş	
ÜÇÜNCÜ BÜYÜK DEPRESYON'UN GELİŞİMİ	
VE COVID-19'UN EKONOMİ POLİTİĞİ	17
1. Üçüncü Büyük Depresyon'un bir bilançosu	20
2. Kapitalizmin can çekişmesinin yeni evresi	49
3. Covid-19'un ekonomi politiği	87
4. Üçüncü Büyük Depresyon'un geleceği:	
Ya sosyalizm ya barbarlık	105
Giriş	
KRİZ, DEVRİM, FAŞİZM	113
BİR DEPRESYONDAN ÖTEKİNE DÜNYA	127
Bölüm 1	
KAPİTALİST ÜRETİM TARZINDA KRİZLER	129
Bölüm 2	
MARKSİST KRİZ TEORİSİNE GİRİŞ	135
Bölüm 3	
KRİZİN TARİHSEL ARKA PLANI	146
Bölüm 4	
KRİZ KARŞISINDA BURJUVA DÜŞÜNCESİ	158
Bölüm 5	
30 YIL KRİZİ	168
Bölüm 6	
ATOMİZASYON	181

21. YÜZYILIN DEPRESYONU	197
Bölüm 7	
30 YIL KRİZİNDEN ÜÇÜNCÜ BÜYÜK DEPRESYON'A	199
Bölüm 8	
DEPRESYONUN İÇ TARİHİ	207
Bölüm 9	
ZİNCİRİN ZAYIF HALKASI: AVRUPA BİRLİĞİ	218
Bölüm 10	
ÜSTYAPIDA DEPREM	224
Bölüm 11	
GÜNÜMÜZ BÜYÜK DEPRESYONUNUN ÖZGÜL YANLARI	233
KAPİTALİZMİN ALACAKARANLIĞI	241
Bölüm 12	
KAPİTALİST KRİZ Mİ, KAPİTALİZMİN KRİZİ Mİ?	243
Bölüm 13	
TEORİK ÇERÇEVENİN SINANMASI: GEÇMİŞİN MİRASI	248
Bölüm 14	
TEORİK ÇERÇEVENİN SINANMASI: GÜNÜMÜZ KRİZİ	253
EKSİK TÜKETİMCİLİĞE VE KEYNESÇİLİĞE REDDİYE ...	261
Bölüm 15	
SOLDA KEYNESÇİ İÇTİHAT	263
Bölüm 16	
DÜZENLEME OKULU'NUN KAPİTALİZMİ OKUYUŞU	267
Bölüm 17	
EKSİK TÜKETİM TEORİSİ VE MARKSİZM	276
Bölüm 18	
FORDİZM VE "KİTLE TÜKETİMİ"	297

Bölüm 19	
KEYNESÇİLİK, “REFAH DEVLETİ”, SENDİKAL DÜZEN	311
Bölüm 20	
MARX, SCHUMPETER, KEYNES	325
TÜRKİYE’DE KRİZLER	333
Bölüm 21	
DÜNYA EKONOMİSİ, ULUSAL EKONOMİ, KRİZLER	335
Bölüm 22	
30 YIL KRİZİNDE TÜRKİYE	341
Bölüm 23	
2001 KRİZİ	354
Bölüm 24	
ÜÇÜNCÜ BÜYÜK DEPRESYON’DA TÜRKİYE EKONOMİSİ	361
Bölüm 25	
TÜRKİYE KAPİTALİZMİNİN KRİZLERİ: GENEL SONUÇLAR	377
Türkiye’de Krizler kısmına Ek:	
TÜRK LİRASININ BAŞ DÖNDÜRÜCÜ DÜŞÜŞÜ	385
SONUÇ	393
ŞARLO L’si, KOMÜNİZMİN K’si	395
DİZİN	401

İKİNCİ BASIMA ÖNSÖZ

Elinizdeki kitabın ilk basımı 2013 yılında yapılmıştı. İkinci basımı şimdi, 2022 başında, yani sekiz ya da dokuz yıl sonra yapılıyor. Bu kitap dünya ekonomisinin ve politikasının güncel gelişmelerini Marksist teorinin sağlam perspektifinin içine yerleştirerek anlamaya çalışan bir çalışma. Dolayısıyla, kitabın aradan sekiz ya da dokuz yıl geçtikten sonra okura aynı içerikle sunulması, kitabın güncelliğinden en azından kısmi bir fedakârlık anlamına gelirdi. Bunun yerine ikinci basım için, bir kısmı daha önce başka yerlerde yayınlanmış olan, bir kısmı ise doğrudan doğruya bu ikinci basım vesilesiyle yazılmış olan uzunca bir “İkinci Basıma Giriş” bölümüyle kitabı hem içerik açısından *genişletmeye* hem de verileriyle ve temalarıyla *güncelleştirmeye* karar verdik.

Genişletme olarak anabileceğimiz iki alan mevcut. Bunlardan birincisi, kitabın ana tezlerinden biri olan, kapitalizmin geliştirmiş olduğu üretici güçlerin derinlemesine toplumsallaşmış olması dolayısıyla özel mülkiyet ile içine girdiği çelişkinin merkezî planlamayı çağırdığı tezinin yeni bir boyutuyla geliştirilmesi. Bu basım için eklenen “İkinci Basıma Giriş”in en uzun kısmı hem üretici güçlerin toplumsallaşmasından neyi anlamamız gerektiğini ortaya koyuyor hem de içinden geçmekte olduğumuz ve Üçüncü Büyük Depresyon olarak andığımız uzun ve derin ekonomik krizin kendini finans alanında dahi böyle bir toplumsallaşmanın (“sistem riski”) ürünü olarak ortaya koymuş olduğunu açıklıyor.

İkinci genişletme alanı aynı zamanda bir güncelleştirme çabası olarak da görülebilir. Büyük Depresyon 2008’de başlamadan önce burjuva dünyası, aydınlarıyla, şirket yöneticileriyle, politikacılarıyla hep birlikte “küreselleşme” kavramının büyüü altında bir hayalin peşine takılmıştı. Solun liberalizmin etkisi altına girmiş olan kesimleri de bu hayal dünyasını sorgulamaksızın paylaşıyordu. 2008’de başlayan kriz bu düşlerin üzerinde bir soğuk duş etkisi yarattı. “İkinci Basıma Giriş” metni bu yeni dönemde “küreselleşme” denen kurmaca dünyanın nasıl çökmüş olduğunun izini literatürde kısmen de olsa tartışılmaya başlanan “deglobalizasyon” ya da Türkçe söylenirse “küresizleşme” kavramı ekseninde sürüyor.

Güncelleştirmenin ise üç boyutu var. Her şeyden önce “İkinci Basıma Giriş” bölümü 2008’de “küresel finans krizi” olarak anılan çöküntü anından bugüne kapitalizmin uzun ve derin krizinin nasıl süreklilik kazandığını rakamlar ve grafiklerle ortaya koyuyor. Bu bulgular aynı zamanda yazarın 2008’de, daha ilk günden koymuş olduğu “Büyük Depresyon” teşhisinin ne kadar doğru olduğunu, burjuva düşüncesinin krizi finans alanına hapsedme çabasının, krizin “geçici bir düzeltme” olduğuna dair iddiasının ve sonunda “Büyük Resesyon” kavramıyla “Büyük Depresyon” tespitinin yapılmasını engelleme atılımının her biri karşısında haklı çıkmış olduğunu da ortaya koyuyor.

Güncelleştirmenin ikinci boyutu, “İkinci Basıma Giriş”in dünya ekonomisinin analizine, 2020-2021 yıllarında etkisi büyük olan Covid-19’u katması, “Covid-19’un ekonomi politiğı” alt bölümünde kapitalizmin pandemiyle neden başa çıkamadığını ve çıkamayacağını ortaya koymasıdır. Covid-19 felaketi kapitalizmin günümüz dünyasının sorunlarını çözemeyeceğinin yeni bir somut kanıtını oluşturuyor, yapılan analiz bunu berrak olarak gösteriyor.

Nihayet, bir üçüncü güncelleştirme de Türkiye ekonomisinin durumuna ilişkin olarak yapılmıştır. “Türkiye’de Krizler” başlığı altında 1970’li yıllar ortalarından beri ülkemizde krizlerin tarihi-

ni veren kısma bir Ek yazılmış ve Türkiye ekonomisinin krizleri 2013'te bırakıldığı yerden alınarak günümüze getirilmiştir. Odak noktası elbette Türk lirasının baş aşağı düşüşüdür. “İkinci Basıma Giriş” metninin dışında yeni olan tek bölüm budur.

Kitabın bu ikinci basımda başına eklenmiş olan uzun bir bölüm aracılığıyla güncellenmiş olması okurlar için bir ikilem doğurabilir. Kitabın ana gövdesinden önce yer alan “İkinci Basıma Giriş” ana metinden önce mi sonra mı okunmalıdır? Bizim kanımız kitabın ana gövdesinin en azından konuyu kavramak bakımından hayati önem taşıyan ilk üç kısmı, yani Bölüm 1'den Bölüm 14'ün sonuna kadar kitabın ana tezlerini sergileyen uzun bir parçası önce okunmazsa “İkinci Basıma Giriş”in bazı okurlara ağır gelebileceğidir. Ama Marksist ekonomi politik eleştirisine ve kriz teorisine aşına okurlarımızın bazıları önce “İkinci Basıma Önsöz”ü okumayı ve böylece güncel sorunlar üzerinde yazarla birlikte kafa yorduktan sonra bu güncel sorunların temellerine ilişkin yazarın ortaya koyduğu açıklamalara daha da bilenmiş biçimde dönmeyi tercih edebilirler. Herkesin kendi ihtiyacına ve konuya yakınlık derecesine uyan bir çözümü benimsemesi herhalde en doğrusu olacaktır. Ama yazar olarak bizim vurgulamak istediğimiz, okurumuzun “İkinci Basıma Giriş” bölümünün 2. ana başlığı olan “Kapitalizmin can çekişmesinin yeni evresi”ni mutlaka okumasını tavsiye etmektir.

Bu kitap dünya işçileri, emekçileri ve ezilen halkları olarak karşı karşıya olduğumuz zorlu durumun maddi altyapısını çiziyor. Bu maddi altyapıyı bütün ağırlığıyla göz önüne almakla birlikte büyük sorunları çözecek olan yine biziz, irademizi, emeğimizi, azmimizi ortaya koymamızdır. Yoksa dünyamızın kapitalizmin peşinden bir felakete doğru ilerlemesi kaçınılmaz hale gelebilir. Umarız ki bu kitap insanlığın, doğanın, gezegenimizin düşmanlarına karşı vereceğimiz mücadeleyi daha bilinçli yürütmemizi sağlamaya bir katkıda bulunur. Bizim için bu kitabın daha büyük bir yararı olamaz.

İkinci Basıma Giriş

ÜÇÜNCÜ BÜYÜK DEPRESYON'UN GELİŞİMİ VE COVID-19'UN EKONOMİ POLİTİĞİ

15 Eylül 2008 şimdiden tarihe geçti. Aynen 29 Ekim 1929 gününün “Kara Salı” adıyla dünya tarihine bir dönüm noktası olarak geçmesi gibi. O gün New York Borsası'nın çöküşü sonucunda, dünya çapında 20. yüzyılın ünlü Büyük Depresyon'unun (o zamanlar Türkçede kullanılan terimle “Büyük Buhran”ın) başladığını ekonomi ve politika ile ilgilenen herkes bilir. Göreli olarak az bilinen bir Büyük Depresyon daha var: Kendi döneminde “Uzun Depresyon” adıyla anılmış olan bu dönem, 19. yüzyılın son çeyreğinde yaşanmış. 1873'te önce Avrupa'da, sonra Amerika'da, sonra yine Avrupa'da yaşanan borsa çöküşleriyle başlayan ve 1896'ya kadar süren bir dönem. İlk Büyük Depresyon, emperyalizmi ve onun çelişkilerinin ürünü olan Birinci Dünya Savaşı'nı yarattı. İkincisi insanlığa faşizmi ve İkinci Dünya Savaşı'nı hediye etti. 15 Eylül 2008'de yine New York'ta bir yatırım bankası olan Lehman Brothers'ın batması ile başlayan Üçüncü Büyük Depresyon ise, dünya çapında bütün döneme rengini ve özelliklerini veriyor.

Bu kitabın ilk basımı 2013 yılında yapılmıştı. O zaman Üçüncü Büyük Depresyon başlayalı henüz 5 yıl olmuştu. Şimdi 10 yılı aştık, 15 yıla doğru gidiyoruz. Kitabın 2. basımının bu

“Giriş” bölümünün bir amacı aradan bu kadar yıl geçtikten sonra bir bilanço çıkarmak.

Ama bir ikinci amacımız daha var. Bu satırların yazarı, Lehman Brothers çöker çökmez bir Büyük Depresyon döneminin açılmış olduğunu saptamış ve yıllar boyunca bunun burjuva iktisatçılarınca önce “küresel finans krizi”, sonra da “Büyük Resesyon” adları altında halktan gizlenmesine karşı bazı başka Marksistlerle birlikte mücadele etmiştir. Bugün bu tartışma bitmiştir, mücadele kazanılmıştır. Yıllar geçtikçe, yaşananın bir Büyük Depresyon olduğu fikri tuhaf, aykırı, yalnız bir fikir olmaktan çıkmıştır; bir dizi burjuva iktisatçısı da dâhil, günümüz krizine Büyük Depresyon teşhisini uygulayanlar sayıca artmıştır. 2018’de, Lehman Brothers’ın batışının 10. yılında, Covid-19 pandemisinin tabloyu daha karmaşık hale getirmesinden önce, dünya basınının meseleye yaklaşımı da az çok bunun izlerini taşıyordu.¹ Burjuva iktisadı yenilgiye uğramış, Marksizm kazanmıştır. Biz bu konudaki görüşümüzü, tam 15 Eylül’ün 10. yıldönümünde *Gerçek* gazetesinde yayınlanan kısa bir köşe yazısıyla ifade etmiş bulunuyoruz.²

Şimdi başka bir tartışmanın derinleştirilmesi gerekiyor. Bu kriz çok derindir, bu ortada. Üstelik, bütün büyük depresyonlar gibi, kaynağı ekonomik olmakla birlikte sonuçları bakımından toplumsal hayatın tamamını kavrayan etkiler yaratmıştır. Dünya çapında politik, ideolojik, diplomatik, askerî vb. alanlar-

-
- 1 Bkz. Ben Bernanke/Tim Geithner/Paul Hankson, “Prepping for the Next Crisis”, *New York Times*, 9 Eylül 2018; *New York Times* gazetesi başyazısı, “Inviting the Next Financial Crisis”, 25 Ağustos 2018; *Guardian* gazetesi başyazısı, “The Guardian View on the Great Financial Crash: New Thinking Needed”, 15 Eylül 2018; Gordon Brown ile görüşme, “The World is Sleepwalking into a Financial Crisis”, *The Guardian*, 13 Eylül 2018; YanisVaroufakis, “Crashed: How a Decade of Financial Crises Changed the World”, *Guardian*, 12 Ağustos 2018; John Lanchester, “After the Fall”, *London Review of Books*, Vol. 40, No. 13, 5 Temmuz 2018, s. 3-8.
 - 2 Sungur Savran, “Marksizmin Öngörü Zaferi: Üçüncü Büyük Depresyon’un 10. Yıldönümü”, *Gerçek* gazetesi, Eylül 2018.

da muazzam sarsıntılar doğurduğu aşikâr. Peki, neden bu kadar büyük bir kriz? Başka türlü söylersek bu kriz neyin krizidir? Bu konuda bu satırların yazarı, literatürü izleyebildiği ölçüde kapitalizmin sol eleştirmenlerinden de, kendi yoldaşları dışındaki Marksistlerden de ayrılıyor. Bizim için bu kriz *kapitalizmin tarihsel gerilemesinin*, daha sert söyleyelim, *can çekişmesinin krizidir*. Bu yazının esas gayesi bunu ortaya koymaktır. Bu görüşümüze daha evvel de dile getirmiştik. Bu yazıda kapitalizmin can çekişmesi ile Üçüncü Büyük Depresyon arasındaki ilişkiyi daha derinlemesine, daha somut bir diyalektik içinde ortaya koymayı amaçlıyoruz.

Aslında burada ortaya koyacağımız görüşler, 2017 yılında Marx'ın *Kapital*'inin 150. yıldönümü vesilesiyle *Devrimci Marksizm* dergisinde yayınlanmış olan ve buradaki analizin teorik arka planını ortaya koyan bir başka yazımız eşliğinde okunduğunda söylenenler çok daha iyi anlaşılacaktır.³ O yazıda, *Kapital*'in en önemli amacının kapitalist üretim tarzının tarihsel gelişmesi içinde kendi üretmiş olduğu üretici güçlerle nasıl çelişki içine girdiğini ve bunun nasıl kapitalizmin tarih içindeki yerini komünizme terk etmesi yönünde ağır bir basınç yarattığını ortaya koyuyorduk. Yazının sonlarında şöyle demiştik:

Bu yazının konusu, yayınlanışının 150. yılı vesilesiyle Marx'ın *Kapital*'inin teorik ve politik bakımdan en önemli sonucunun kapitalizmin komünizmi ürettiği olduğunu ortaya koymak. Yani teorik bir amacı var yazının. Bu yazı çerçevesinde iki şeyi yapmayacağız. Birincisi, bu önerme *Kapital* birinci cildin üzerinde yükseldiği son derecede yüksek soyutlama düzeyinde formüle edilmiş olduğuna göre bunun *nasıl somutlanacağına* ilişkin bir inceleme veya tartışma yapılabilirdi, bunu yapmayacağız. Başka bir şekilde söylersek, üretici güçler ile üretim ilişkileri, üretim araçları ve emeğin toplumsallaşması ile mülk edinmenin özel karakteri arasındaki çelişkinin kendisini toplumun somut hare-

3 Sungur Savran, "Das Kapital: Komünizmin Kitabı", *Devrimci Marksizm*, sayı 32-33, Sonbahar-Kış 2017.

keti içinde nasıl ortaya koyduğunu araştırmayacağız. Bu konuda, Marx'ın kendi yaklaşımında kilit rolü oynayan dolayımın *ekonomik krizler* olduğu kanaatindeyiz ve bunu daha evvel başka bir çalışmamızda berrak bir biçimde ortaya koymuş bulunuyoruz.

İşte elinizdeki “Giriş”, o argümanı *daha somut bir düzeye taşımayı* amaçlıyor. “Giriş”in ilk bölümünde Üçüncü Büyük Depresyon’un başlangıcından bugüne bazı açılardan somut bir bilançosunu çıkarttıktan sonra ikinci bölümde, bu büyük krizin Marx’ın kapitalizmin komünizmi ürettiği ana tezinin somut dünyadaki yaşanış tarzı olduğunu ortaya koymaya çalışacağız.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Covid-19 pandemisi, 2020-2021 yıllarında tek tek ülkelerde olduğu gibi dünya çapında da ekonominin gelişimi üzerinde tabloyu çok daha karmaşık hale getiren bir etki yarattı. Bugün dünya ekonomisini pandeminin iniş çıkışlarından, etkisinin düşmesi ile yeni piklere ulaşmasından bağımsız olarak incelemek mümkün değildir. Öyleyse dünya ekonomisinin güncel gelişmelerinin karakteri üzerine bir kitabın 2022’de yapılan bir yeni basımında Covid-19’a değinmek olmaz. Dolayısıyla, bir üçüncü bölümde Covid-19’un ekonomi politiğini inceleyeceğiz.

Dördüncü bölüm ise sonuç bölümümüz. Burada Covid-19’un da tablonun içine sokulmasıyla birlikte dünya ekonomisinin ve politikasının geleceği üzerine bazı düşünceler ileri sürecek, Üçüncü Büyük Depresyon’un Covid-19 ile eklemlendiği bir genel toplu durumda dünya çapında politik mücadelelerin insanlığa ne tür bir gelecek vadettiğini özet olarak ortaya koyarak bitireceğiz.

1. Üçüncü Büyük Depresyon’un bir bilançosu

Günümüzde Üçüncü Büyük Depresyon konusunda bir bilanço çıkarırken, okura depresyon kavramının içeriğini kısaca hatırlatmakta yarar var. Sermayenin doğal gelişme biçimi, bütün tarihi boyunca krizlerin yarattığı sarsıntılarla bezenmiştir.

Üç-dört yıllık aralarla ortaya çıkan envanter krizlerinden ve sabit sermayenin yenilenmesiyle ilişkilendirilen sekiz-on yıllık sanayi ya da ticaret döngülerinden başka, bir de kapitalizmin tarihinde 50-60 yıllık dalgalar gözlenmiştir. Bu dalgaların bir yarısı (yaklaşık 25-30 yıl) sermaye birikiminin az çok sorunsuz gelişmesine tanık olurken, bir yarısı ise yatırımların, büyümenin, ticaret ve kredi hacminin, kapasite kullanımının vb. daha önceki döneme göre ciddi düşüş gösterdiği, buna karşılık işsizlik, yoksulluk ve sefaletin hızla arttığı bir durgunluk dönemi karakteri taşımıştır. Giriş bölümünde sözünü etmiş olduğumuz her üç büyük depresyon da işte bu uzun dalgaların ikinci evresine tekabül eder.

Depresyon, tekil ülke ekonomilerinde görülebilir. Örneğin 1920'li yıllarda İngiliz ekonomisinin, 1990'lı yıllarda Japon ekonomisinin depresyonda olduğu rahatlıkla söylenebilir. Ne zaman dünya ekonomisinin bütünü açısından depresyon özellikleri görülmeye başlarsa işte o zaman bir "Büyük Depresyon"dan söz etmek olanak kazanır.

Büyük depresyonları diğer kriz türlerinden birkaç bakımdan ayırmak mümkündür. İlk, depresyonlarda yaşanan ekonomik sarsıntı diğerlerine göre çok daha derin olur, çok daha uzun sürer. Tipik sınai kriz, bir-iki yıl boyunca süren bir resesyon (daralma, küçülme) sonrasında etkisini yitirir; oysa depresyonlar toplumu on yıllara uzanan süreler boyunca pençesine alır. Sık sık atlanan önemli bir nokta şudur: Bu on yıllar içinde bazı aralıklarda ekonomi hızlı bir büyüme atağına geçebilir ama depresyonun dinamikleri aşılmamış olduğu için bir süre sonra eski duruma geri dönlür. İkincisi, diğer tür krizler (elbette devletin de kısmen işin içine girdiği bir süreçte) bir bakıma piyasanın olağan işleyişi içinde, kendi kendini düzeltici mekanizmalarla aşılrken, depresyonlarda ekonominin kendi dinamiği yeniden canlı sermaye birikimi patikasına geri dönüşe izin vermez. Üçüncüsü, hem depresyonun çok ağır bir kriz olmasından, hem de kendi

kendini düzeltici mekanizmaların yokluğundan dolayı, büyük depresyonlar kapitalist toplumun büyük sarsıntılar yaşamasına, sınıf çatışmalarının tırmanmasına, ekonominin dışındaki alanların da yeniden şekillenmesine yol açar. Depresyon ancak böyle aşılabılır. Büyük depresyonların bir dördüncü özelliği olan kapitalizmin tarihsel gelişme çizgisiyle ilişkisine, girişte de belirttiğimiz gibi, yazının ikinci bölümünü ayırdığımızıza göre, o konuya henüz girmiyoruz.

Neden depresyon?

Her şeyden önce, bugün dönüp geriye baktığımızda, neden 2008'den bu yana bütün dönemi depresyon olarak anmak gerektiğine dair göstergeleri çok hızlı (ve nispeten şematik bir biçimde) ele almamız gerekiyor:

Düzenin temsilcilerinin, örneğin ABD Merkez Bankası Federal Reserve (bundan böyle Fed olarak kısaltılacak) sisteminin o dönemde ardı ardına başkanlığını yapan Alan Greenspan ile Ben Bernanke'nin 2008'de başlayan krizi "yüz yılda bir gelen krizlerden" diye karşıladığı biliniyor. Aslında 2008 krizi başlangıçta 1930'lu yılların Büyük Depresyon'undan da daha kötü başlamıştır. Üçüncü Büyük Depresyon'u eleştirel bir vakanüvis gibi araştırarak 700 küsur sayfalık çok kapsamlı bir kitap yayınlamış olan Adam Tooze'un çalışmasında bu konuda bol bol veri bulunabilir. Dünya çapında 2008, sanayi üretimi, dünya ticareti ve borsalar üzerindeki etkileri bakımından başlangıçta 1929'dan daha derin bir krizin habercisi olmuştur.⁴ Gerek o dönemde Fed başkanı olan Bernanke, gerekse kriz patlak verdikten kısa süre sonra oğul Bush'un yerine başkan seçilen Obama'nın ekonomi baş danışmanı Christina Romer, 2008'in dünya ekonomisi üzerinde 1929'dan daha büyük tehdit oluşturduğunu ikna edici bi-

4 Adam Tooze, *Crashed: How a Decade of Financial Crises Changed the World*, New York: Viking, 2018, s. 178, 180-81.

çimde ortaya koymuştur. Romer, kredi “spread”leri (bankaların topladıkları mevduata ödedikleri faiz ile verdikleri kredilere uyguladıkları faiz arasındaki fark), volatilité (ekonomik göstergelerde yaşanan oynaklık) ve hane halkı servetinin düşüş hızı temelinde iki dönem arasında yaptığı karşılaştırmalar yoluyla 2008’in daha tehlikeli olduğunu ikna edici biçimde kanıtıyor.⁵ (Her ikisi de sadece burjuvazinin pratik politikada memuru olmanın ötesinde ekonomik depresyon uzmanıdır. Burjuvazinin safalarında da teori-pratik birliği hükmünü icra ediyor. Onlara inanmayacağız da kime inanacağız?)

Tooze, bu meselenin çok önemli veçhelerinden birine değinir: *Tarihte, “bu tür bir senkronizasyon anı, dünyanın büyük bankalarından bu kadar çoğunun eşzamanlı olarak çökme tehlikesiyle karşı karşıya kaldığı bir an” olmamıştır.*⁶ Tarihçi olan, iktisat teorisine ilişkin meselelere pek girmeyen Tooze bunun anlamını deşmiyor. Sadece bu çok önemli gözlemi yapıyor. Biz bunun anlamını ikinci bölümde derinleştireceğiz.

Krizi Marksist açıdan ele alarak “Depresyon” teşhisini koymak bakımından yararlı bir işlev gören Michael Roberts da 2016 tarihli kitabında “Büyük Resesyon” olarak anılan ve Üçüncü Büyük Depresyon’un ilk merhalesini oluşturan sarsıntının nasıl gerçekten “büyük” sıfatını hak ettiğini gösteriyor, bir resesyon olarak uzunluğu bakımından da tarihte 1929-32 resesyonunun ardından ikinci sırayı aldığına işaret ediyor.⁷

Teslim etmek gerekir ki, başlangıçta daha tehlikeli olmakla birlikte, 2008, daha sonra 1929’un yarattığı devasa tahribata eşit bir düzeye tam olarak ulaşmamıştır. Ama 2020 yılından itibaren başlayan Covid-19 pandemisi ile birlikte bazı alanlarda gün-

5 Bkz. C. Romer, “Back From the Brink”, *Federal Bank of Chicago*, Chicago, Illinois, 24 Eylül 2009.

6 Tooze, a.g.y., s. 180-81.

7 Michael Roberts, *The Long Depression. How It Happened, Why It Happened, and What Happens Next*, Şikago: Haymarket, 2016, s. 66.

müz krizi 1930'lu yılların tahribatını bile aşmıştır. Covid-19'un etkilerini aşağıda başka bir başlık altında inceleyeceğiz. Bu konuyu aşağıda yeniden ele almak üzere şimdilik Üçüncü Büyük Depresyon'un içerdiği bütün çöküntü potansiyelinin henüz gerçekleşmemiş olduğunu belirtmekle yetinelim.

Bunun nedenleri bu kitapta zaten inceleniyor. Ama burada en önemlilerinden birine derhal değinelim. Kapitalist sınıf ve onun devleti (devletleri), özellikle 1929 borsa çöküşünden elde ettiği deneyimi ve ekonomiye müdahale konusunda geliştirmiş olduğu teknikleri dünya ekonomisini kurtarmak üzere seferber etmiştir. Başka şeylerin yanı sıra günümüzün depresyonu içinde dünya ekonomisinin bugüne kadar 20. yüzyılın depresyonunun yarattığı harabiyet düzeyine ulaşan bir duruma düşmemiş olmasında bunun büyük bir rolü vardır.

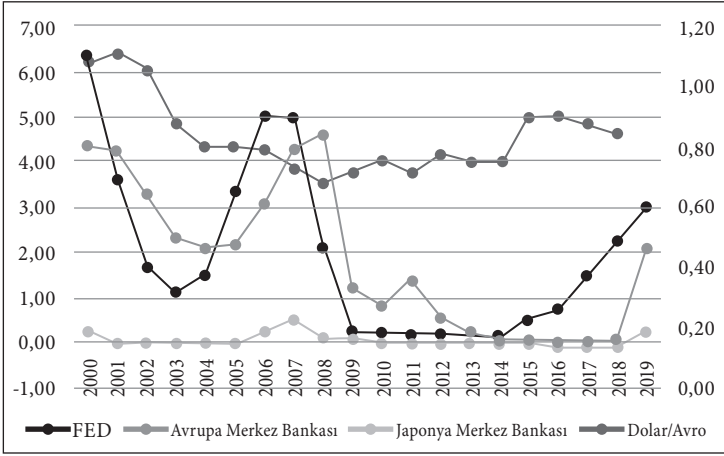
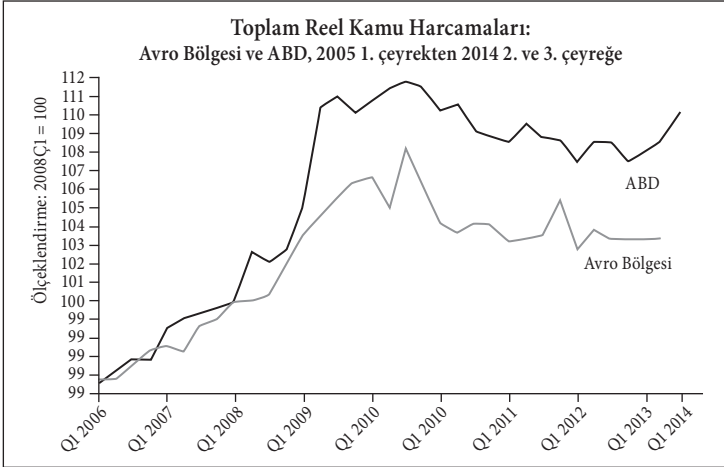
Uygulanan politika, birinci sırada, bütün emperyalist ülkelerin merkez bankalarının ABD Fed öncülüğünde tarihte görülmemiş bir ucuz ve bol para politikası uygulaması, ikinci olarak da hükümetlerin maliye politikası (yani devlet harcamaları ve vergi indirimleri) aracılığıyla toplam talebe muazzam bir destek sağlamış olmasıdır. 2013'te bu konuda verdiğimiz rakam ABD, Britanya ve avro bölgesi ülkeleri için 14 trilyon dolardı. (Okuyucunun bu kitap boyunca verilen "uçuk" denebilecek rakamların anlamını kavrayabilmesi için şimdiden bir ölçüt önerelim. Dünya çapında toplam yıllık üretimin değeri, yani deyim yerindeyse dünya gayrisafi yurtiçi hâsılası [GSYH] şimdilerde yaklaşık 85 trilyon dolardır. Ancak 2008'de bu sadece 60-65 trilyon dolar arasındaydı. 14 trilyonu o yıllardaki dünya GSYH'si ile karşılaştırmak daha doğrudur.) Biz bu rakamı şaşırtıcı yükseklikte bir miktar olarak veriyorduk. Eğer 14 trilyon şaşırtıcı yükseklikte ise, aradan geçen zamanda yapılan ek harcamalar ve Tooze'un çeşitli kaynaklardan derlediği miktarlara ancak dudak uçuklatıcı denebilir.

Sadece Fed'in değişik zamanlarda hem ABD bankalarına hem de yabancı bankalara sağladığı likidite kolaylıkları, ilk elde 7 trilyon dolar, zamana yayılmış biçimde ele alındığında 20 trilyon dolar olarak hesaplanıyor.⁸ Fed aynı zamanda dünya çapında nihai kredi mercii olarak davranıyor. Başka ülkelerin merkez bankalarına Likidite Takas Hesabı (Liquidity Swap Line) olarak nitelenen desteği, "ham miktar" olarak 10 trilyon doları, 28 günlük takas olarak standartlaştırılmış biçimiyle 2,5 trilyon doları buluyor.⁹ Bunlara, başlangıçta, henüz Bush baştayken, çökmekte olan bankaları kurtarmak üzere atılan ilk adım olarak TARP ("Toxic Assets Recovery Program"-Sorunlu Varlıkları Kurtarma Programı) yasasıyla yaklaşık 750 milyar dolarlık harcamayı, Obama'nın başa geçer geçmez uyguladığı 725 milyar dolarlık, vergi indirimlerinden, sağlık programlarına yapılan harcamalardan, altyapı onarım faaliyetlerinden oluşan "Amerika İçin Toparlanma ve Yeniden Yatırım Yasası" (American Recovery and Reinvestment Act)¹⁰ mali destek programını, Trump'ın ilk yılının en önemli icraatından olan, kapitalistler için devasa vergi indirimini, "miktar genişlemesi" adı altında bütün emperyalist ülke merkez bankalarının devlet tahvili satın alma yoluyla izlediği karşılıksız para basma politikasını, Fed'in sekiz yıl uyguladığı sıfır faiz politikasını (bu aslında her yıl yüzde 1-2 düzeyinde de olsa enflasyon yaşandığına göre negatif faiz politikası demektir), Bank of England'ın hâlâ çok düşük (yani nominal olarak eksi olan) faiz oranını ve Avrupa Merkez Bankası'nın hâlâ sıfır olan faiz politikasını vb. eklerseniz, müdahalenin boyutlarını anlamak kolaylaşır.

8 Tooze, a.g.y., s. 183 ve 236.

9 A.g.y., s. 233.

10 A.g.y., s. 300-302, 303.

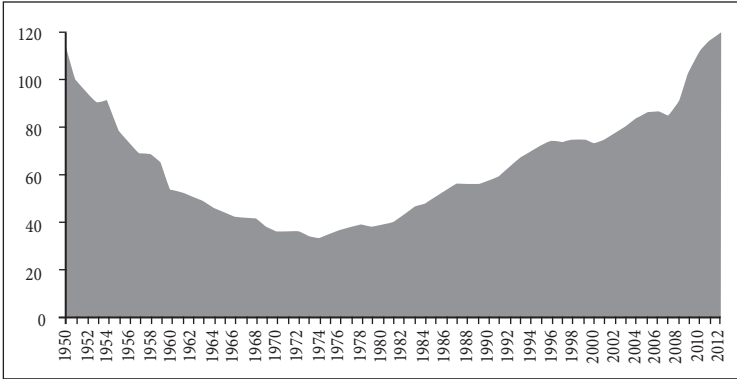
Şekil 1a: Merkez bankalarının faiz politikası¹¹Şekil 1b: Toplam devlet harcamaları ABD-Avro Bölgesi¹²

11 Marmara Üniversitesi İktisat Fakültesi Aylık Ekonomi Bülteni, sayı 10, Kasım 2018.

12 Tooze, a.g.y., s. 380.

Denebilir ki, madem kapitalist devletler ekonomiyi böyle uçurumun kenarından kurtarabiliyor, kapitalizm demek ki artık krizlerini bütünüyle ortadan kaldıramasa bile kontrol altında tutabiliyor, öyleyse demek ki Üçüncü Büyük Depresyon dünya için 1930'lu yılların büyük depresyonu gibi ağır bir tehlike yaratmıyor. Bu, kapitalist devletlerin gerek gevşek para politikasıyla, gerek aktif maliye politikasıyla yaptığı harcamaların sanki bir dipsiz kuyudan çekilmiş su gibi görülmesi anlamına gelirdi, bu harcamaların maliyetinin unutulması olurdu. Bütün bunların sonucunda dünya ekonomisi tarihte *savaş dönemi dışında görüldüğü en büyük borçluluk* içindedir.

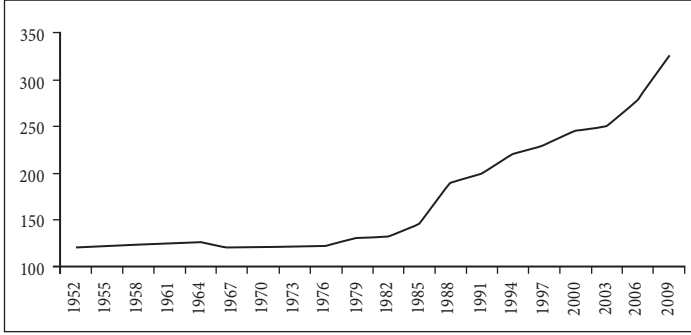
Şekil 2: En büyük yedi kapitalist ülkenin kamu borçları/ GSYH (1950-2012)¹³

Kaynak: OECD

13 Roberts, a.g.y., s. 68.

**Şekil 3: ABD özel sektör borçluluğu
(GSYH'nin yüzdesi olarak)¹⁴**

Dünya çapında toplam borçluluk IMF'ye göre 164 trilyon dolara ulaşmış bulunuyor. Bu, aynı dönemde dünya çapında toplam üretimin (dünya GSYH'sinin) yüzde 225'ine denk düşüyor. Bir başka uluslararası finans kuruluşunun rakamları daha da vahim bir tablo ortaya koyuyor: Gelişmiş ülke finans gruplarının ortak örgütü Institute for International Finance'in farklı tanımları temelinde borçluluk 237 trilyon dolara yükselmiş durumda. Bu da dünya GSYH'sinin yüzde 318'ine tekabül ediyor. (Karşılaştırma için, bataklıkta olan Yunanistan'ın dış borcunun GSYH'sinin en son yaklaşık yüzde 210'u kadar olduğunu hatırlatalım. Tabii o dış borç, dünya rakamları her tür borç.)¹⁵ Bunun en dolaysız anlamı şudur: Dünya ekonomisi şayet 2008 türü bir finansal çöküşü bir kez daha yaşarsa, merkez bankaları da hükümetler de kendilerini bu kez çok daha zayıf bir konumda bulacaklardır. Kendi borcunun faizini ödemekle meşgul bir devletin özel şirket ve bankalara faydasının ne olacağını düşünürsek durumu daha iyi anlarız.

¹⁴ Aynı yerde, s. 82.

¹⁵ *Handelsblatt*. 13 Mayıs 2018. Almanca bilmediğimiz için bu haberdeki bilgileri bizim için derleyen Kurtar Tanyılmaz'a teşekkür borçluyuz.

Bütün bunlardan çıkan sonuç şudur: Üçüncü Büyük Depresyon henüz 1930'lu yılların sertliğine ulaşmamış olsa bile dünya ekonomisi hâlâ bir bataklıktan geçmektedir. Bunu reel ekonominin göstergelerinde de izleyebiliyoruz.

Sermaye birikiminin en sadık göstergesi olan yatırımlardan başlayalım. Bugün bütün ekonomik “establishment” (kurulu düzenin temsilcileri), miktarı şirketlerin düzenbazlığından dolayı tam bilinmeyen, ama trilyonlarca dolar mertebesinde hesaplanan yatırılmayan, gömülenmiş nakit kârı konuşuyor. Yani Marksist terimlerle konuşursak, “çokuluslu” olarak anılan şirketler, yıllardır elde ettikleri artı değeri yeniden yatırmak yerine gömüleme yoluyla saklıyor.¹⁶ Burada aşırı birikim krizini çıplak biçimde görebiliyoruz. Sermaye kâr oranının düşüş eğilimi yasaasının fiili etkisini göstermesi sonucunda aşırı birikim evresine ulaşmış olduğu bir durumda, dünya ekonomisinin çok geniş ölçekli yatırımlar açısından vaadkâr olmadığı inancıyla artı değerlerin bir miktarını gidişata bağlı olmak üzere gömülüyor (eskilerin deyimiyle “iddihar ediyor”). Britanya finans kapitalinin en önemli iki organından biri olan¹⁷ *Financial Times* gazetesinin kıdemli ekonomi yazarı Martin Wolf şöyle söylüyor: “Dünya ekonomisi bir süredir şirketlerin çok düşük faiz oranlarında bile kullanmayı arzu ettiğiinden daha fazla tasarruf yaratıyor. Bu yalnızca ABD için geçerli değil, en önemli yüksek gelir ülkelerinin hepsini kapsıyor.”¹⁸ Michael Roberts'a göre, bu gömülen miktar, reel ekonomi şirketlerinin 1974-75'ten 2008 finansal

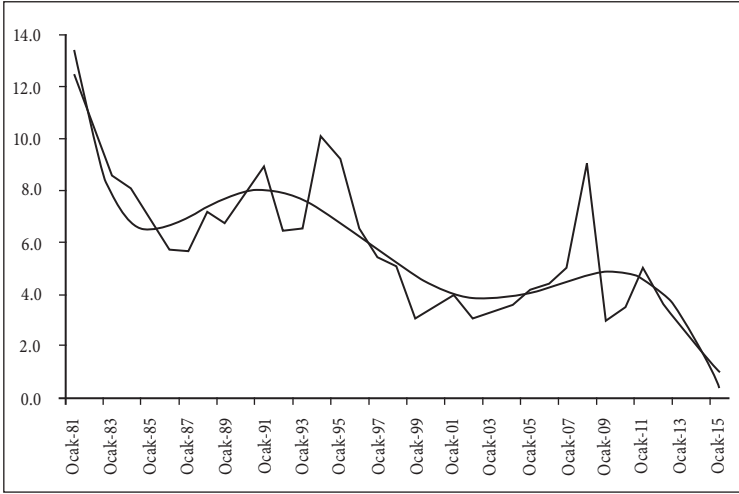
16 Gömüleme, paranın ve elbette para sermayenin, elde edildikten sonra yeniden dolaşıma sokularak kârlı biçimde değerlendirilmesi yerine dolaşım dışında muhafaza edilmesidir. Bu demektir ki, gömüleme paranın finansal değerlendirme için kullanılmasından farklı bir işlemdir. En fazla İsviçre, Lüksemburg, Man adası ya da bunlar dışındaki vergi cennetlerinde (elbette pazarlıkla yükseltile) mevduat faizi elde edilmesi söz konusudur.

17 Öteki 1843'ten beri yayınlanmakta olan ve Marx'ın da kaynak olarak kullandığı haftalık *The Economist* dergisidir.

18 Martin Wolf, “Why the Future Looks Sluggish”, *Financial Times*, 19 Kasım 2013.

çöküşüne kadar süren 30 yıl krizinde çok artmış olan finansal varlıklara yaptığı yatırımlardan bile daha hızlı büyümektedir. Roberts neredeyse inanılır olmayan bir oran veriyor: 2008'den bu yana yatırımların nakit tutulan (yani gömülen) sermayeye oranı sadece yüzde 40 oranında kalmaktadır!¹⁹ Bütün bunların sonucunda “net sermaye stokunda artış” olarak adlandırılan sabit sermaye oluşumunun tarihî gelişmesi şu tabloyu sunuyor:

Şekil 4: Gelişmiş ülkelerde net sermaye stokunda yıllık büyüme (1951-2015)²⁰

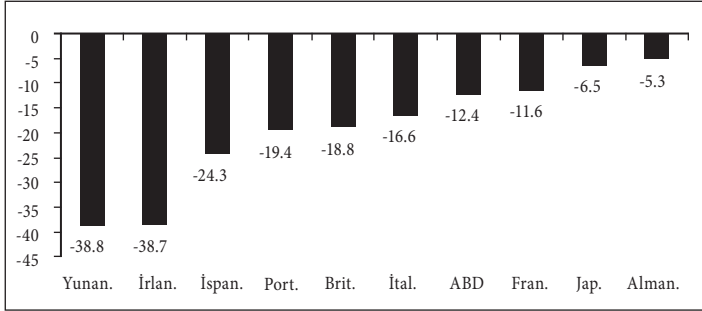

Ekonominin büyümesi sert resesyonların dışında da genellikle daha önceki dönemin büyüme eğilimlerine göre zayıf kalmış, birçok ülkede depresyon yaşanmasaydı tutturulabilecek olan büyüme oranından kat kat geri düşmüştür.

¹⁹ Roberts, a.g.y., s. 101-104.

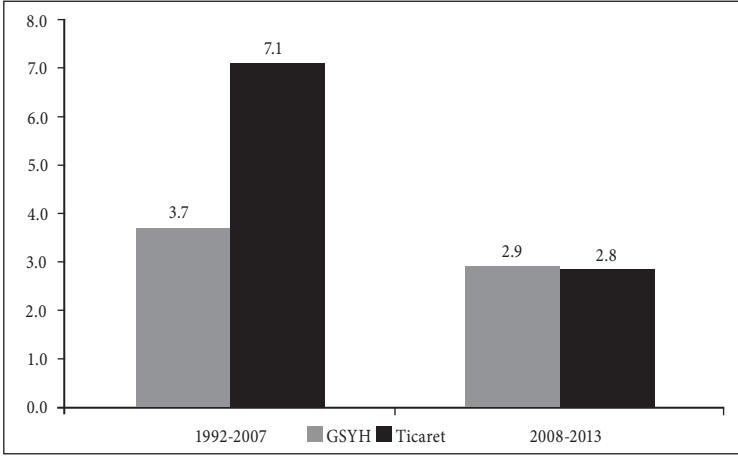
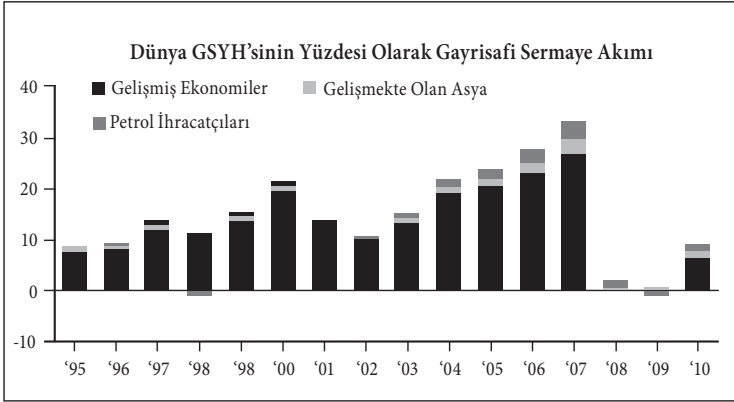
²⁰ Aynı yerde, s. 241.

Şekil 5: Daha önceki ortalama büyüme hızına göre milli hâsıladaki kayıp (2008-2013)²¹

2008'in dünya ekonomisinde nasıl büyük bir sarsıntı yarattığını gösteren bir başka gelişme, dünya çapında sermaye ve meta akımlarının yediği darbedir. "Küreselleşme" kavramının bir fe-tiş statüsüne yükseltildiği 2008 öncesi yaklaşık çeyrek yüzyı-lık dönemde dünya ekonomisinin sürükleyici gücü olan bu iki akım, doğrudan yabancı yatırımlar ve dünya ticareti, büyük bir sarsıntıyla geri düşmüşlerdir.

21 Aynı yerde, s. 115.

Şekil 6: Reel dünya GSYH'si ve dünya ticareti²²Şekil 7: Sermaye akımları²³

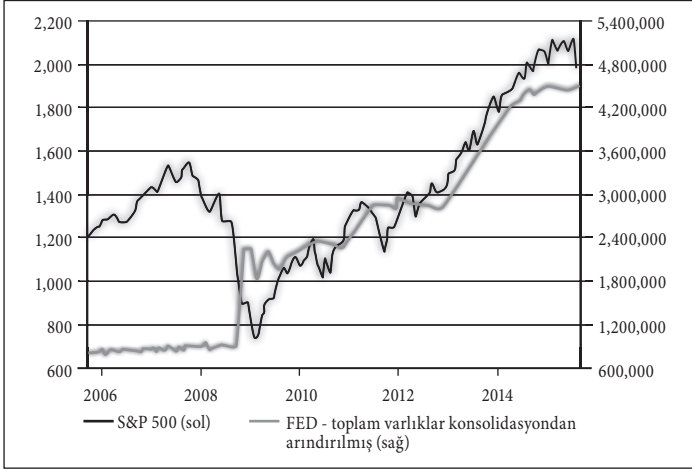
Bu tablonun ışığında, emperyalist ülkelerin 1930'lu yıllar türü bir tahribat yaşamamış olmasının esas olarak kapitalist devletin para ve maliye politikası aracılığıyla yarattığı suni te-

²² Tooze, a.g.y., s. 180.

²³ Tooze, a.g.y., s. 180.

neffüs önlemlerine bağlı olduğunu söylemek mümkündür. Bunu göstermek açısından Tooze'un hazırladığı muzip bir grafik çok elverişlidir.

Şekil 8: FED'in bilançosu ve S&P 500 endeksi²⁴

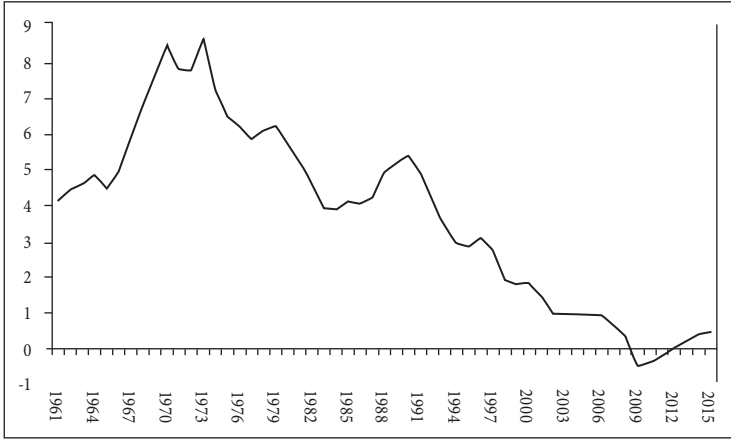

Bu grafiğin düşündürdüğü şey açıktır: New York Borsası'nın geniş tabanlı endeksi S&P 500'ün (adının ima ettiği gibi 500 şirketin kâğıtlarından oluşur) depresyon dönemi boyunca yükselişinin oranı doğrudan doğruya Fed'in ekonomiye verdiği desteğin bir fonksiyonu olarak belirlenmiştir!

Bu durumda, depresyonların klasik belirtisi olan deflasyonun²⁵ da gündeme girmiş olmasına şaşırılmaması gerekir. Ancak, Covid-19 döneminde yaşanan gelişmeler enflasyonun yeniden ciddi bir artış trendine girmesine yol açmıştır. Bu noktaya aşağıda döneceğiz.

24 Aynı yerde, s. 472.

25 Enflasyonun düşüşü anlamında kullanılan "dezenflasyon" kavramı ile karıştırılmamalıdır. Deflasyon, fiyatların yatırım ve tüketim harcamalarının ertelenmesine yol açacak biçimde bir yıldan diğerine düşmesi anlamına gelir. Elbette harcamaların ertelenmesi, toplam talebi daha da fazla düşürerek ekonomik krizin daha da derinleşmesine yol açacaktır.

Şekil 9: Deflasyon eğilimi: depresyonun klasik göstergesi²⁶

Şunu da belirtmek gerekir. Üçüncü Büyük Depresyon 2008'den bu yana geçen süre içinde, bir bakıma her biri daha önceki merhalelerin diyalektik olarak uzantısı olan beş dalga halinde zincirleme birbirine bağlanarak bizi bugüne getirmiştir. 2008-2009'da özel finans kurumlarının, büyük banka, sigorta ve mortgage şirketlerinin toplu halde batması riski ile başlayan depresyon, devletlerin dünyanın her yerinde özel finans kurumlarını kurtarmak için devasa harcamalar yapması sonucunda 2010'da bu sefer bir kamu borçları krizi halini almıştır. Özellikle Avrupa'nın Akdeniz kıyısındaki ülkeleri (Yunanistan, İtalya, İspanya ve onların komşusu Portekiz) ile İrlanda'da (bir de biraz kenarda kıyıda İzlanda'da) yoğunlaşan bu derin krizin etkileri tam aşılanırken, bu kez ABD'de ekonominin aşırı ısınmasını engellemek üzere Fed'in miktar genişlemesinden vazgeçmesi gündeme gelince o güne kadar dünya ekonomisini bir ölçüde ayakta tutmakta olan "yükselen ekonomiler" (Brezilya, Güney Afrika, Rusya vb.) ilk sarsıntılarını yaşamışlardır. Ama esas bü-

26 Roberts, a.g.y., s. 242.

yük sarsıntı dalgası bu ekonomilerin en güçlülerinin/en büyüklerinin adlarının İngilizcedeki baş harflerinden oluşan BRICS (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika) grubu içinde en önemlisi olan Çin'in 2015-2016 yıllarında yaşadığı büyük borsa düşüşü ile yaşanmıştır. Bu belki de Üçüncü Büyük Depresyon'un en önemli uğraklarından biridir, çünkü Çin ve benzeri ülkelerin emperyalist ülkelerden farklı olarak 2008'den sonra yüksek büyüme hızlarını sürdürmeleri, devletlerin hükümet ve merkez bankaları aracılığıyla sağladığı suni teneffüsten sonra Üçüncü Büyük Depresyon'un 1930'lu yılların depresyonundan daha yavaş gelişmesinde ikinci önemli faktördü. Çin'in en önemli borsası olan Şanghai Borsası, 2015 Haziran ve Eylül aylarında ve 2016 Ocak ayında yaşadığı düşüşlerle altı ay gibi bir süre içinde piyasa değerinin yarısını yitirmiştir! Kriz ancak Çin devletinin aşırı derecede müdahaleci ve genişlemeci politikalarıyla atlatılmış, daha doğrusu muhtemeldir ki yalnızca ertelenmiştir. (Çin'in günümüzdeki durumuna aşağıda Covid-19 dönemini incelerken döneceğiz.)